

Gospodarka realnego socjalizmu a światowy cykl koniunkturalny

Do teoretycznych i propagandowych kanonów gospodarki centralnie kierowanej należała teza o jej uodpornieniu na nękające kraje kapitalistyczne cykle koniunkturalne. Podkreślano rolę wdrożenia własności państwowej i planowania w likwidowaniu ułomności gospodarki rynkowej. W wydanej w Polsce w połowie lat 70. XX w. encyklopedii pisano: *Planowanie gospodarcze eliminuje zjawiska żywiołowości rozwoju, a także usuwa wszelkie objawy przesileń i kryzysów ekonomicznych, charakteryzujących gospodarkę kapitalistyczną* [Mała Encyklopedia..., 1974, s. 550]. Jednak, w liczącej kilkadziesiąt lat praktyce, gospodarka „realnego socjalizmu” często przechodziła wstrząsy związane z nadmiernym inwestowaniem oraz powszechnie występującymi niedoborami¹. O wahaniach wzrostu decydowały, szczególnie do połowy lat 70., czynniki endogeniczne. Dopiero w związku z kryzysami energetycznymi i rosnącym zadłużeniem zagranicznym państw socjalistycznych, zaznaczył się silniejszy wpływ czynników egzogenicznych.

O wieloletnim uniezależnieniu dynamiki gospodarki centralnie kierowanej od gospodarki rynkowej zadecydowały uwarunkowania polityczne. W okresie międzywojennym wyrażała je początkowa niechęć państw zachodnich do Rosji Radzieckiej związana z zerwaniem przez bolszewików sojuszków w ramach Ententy, przejęciem własności kapitalistycznej i zawieszeniem obsługi długu zagranicznego. Wrogość Zachodu uniemożliwiła otwarcie gospodarki radzieckiej na współpracę i utrudniała handel, m.in. w wyniku wstrzymania się państw kapitalistycznych od zakupu złota i ustania akcji kredytowej.

W połowie lat 20. Związek Radziecki nawiązał kontakty z Zachodem, głównie z Niemcami, co m.in. umożliwiło pomyślną realizację jego Nowej Polityki Ekonomicznej. Na przeszkodzie intensyfikacji współpracy stała trudna sytuacja ekonomiczna państwa bolszewików, które w przeciwieństwie do carskiej Rosji, nie było w stanie wyprodukować nadwyżek surowców i zboża [Sołdaczuk, Misala, 2001, s. 119]. Mimo to kontynuowano ich eksport, aby uzyskać dewizy na zakup towarów przemysłowych służących socjalistycznej industrializacji. Związek Radziecki stał się dla Zachodu pojemnym rynkiem zbytu na maszyny i urządzenia przemysłowe, a także maszyny rolnicze. Skorzystały z tego kapitalistyczne firmy nękane od 1929 r. wielkim kryzysem gospodarczym. Jednak już na początku lat 30. nastąpiło wyraźne zmniejszenie obrotów radzieckiego handlu zagranicznego, co tłumaczy się zazwyczaj narastaniem tendencji autarkicznych. Wpływ miały także czynniki polityczne, m.in. załamanie handlu radziecko-nie-

* Autor jest pracownikiem Katedry Historii Gospodarczej i Społecznej w Szkole Głównej Handlowej w Warszawie. Artykuł wpłynął do redakcji we wrześniu 2009 r.

¹ Szeroko przedstawia to Kornai [1986, s. 151].

mieckiego po dojściu do władzy Hitlera. Do 1938 r. globalny import zmniejszył się 3,5-krotnie w stosunku do 1930 r., a eksport analogicznie – 3,2-krotnie [*Mały Rocznik...*, 1939, s. 163]. W konsekwencji zbiegu różnorodnych czynników rola Związku Radzieckiego w handlu światowym, w stosunku do jego potencjału ekonomicznego była znikoma i przed wybuchem II wojny światowej sięgała zaledwie 0,6% [Kaliński, 2008, s. 154].

Niski poziom kontaktów politycznych i ekonomicznych ze światem zdecydowanie ograniczył wpływ koniunktury światowej na dynamikę gospodarki radzieckiej. Tylko początkowo ujawnił się bezpośrednio w powszechnie odczuwanych, negatywnych konsekwencjach I wojny światowej. Podobnie jak w wielu państwach Europy zniszczeniom i ofiarom wojny towarzyszył spadek produkcji, głód i inflacja. W następnych latach stopniowo ujawniała się, motywowana ustrojowo, dyferencjacja we wzroście gospodarki Zachodu i Związku Radzieckiego, której szczyt przypadł na lata 30.

Po I wojnie światowej gospodarka kapitalistyczna, likwidując pozostałości ingerencji państwa, weszła na drogę liberalizmu. Nastąpiło przywrócenie funkcjonowania mechanizmu rynkowego z jego immanentną cechą, jaką jest cykl koniunkturalny. Natomiast w Związku Radzieckim, ze zmiennym natężeniem, coraz większą rolę odgrywały regulacje państwowe, a podstawą decyzji ekonomicznych stały się założenia ideologiczne i bieżąca polityka.

W latach 1919-1923 notowano zróżnicowaną geograficznie, ale generalnie niską koniunkturę w krajach kapitalistycznych. Wyróżniały się tylko Stany Zjednoczone Ameryki, który wyszły z wojny ze zwiększonym potencjałem produkcyjnym i dobrą sytuacją finansową. W zdecydowanie gorszym położeniu była Europa, która po powojennej depresji i krótkiej poprawie koniunktury, ponownie odczuła kryzys w latach 1920-1921. Po nim dopiero nastąpiło kilkuletnie ożywienie, które przeszło w rozkwit w latach 1925-1929 [Borowicz, 1999, s. 45].

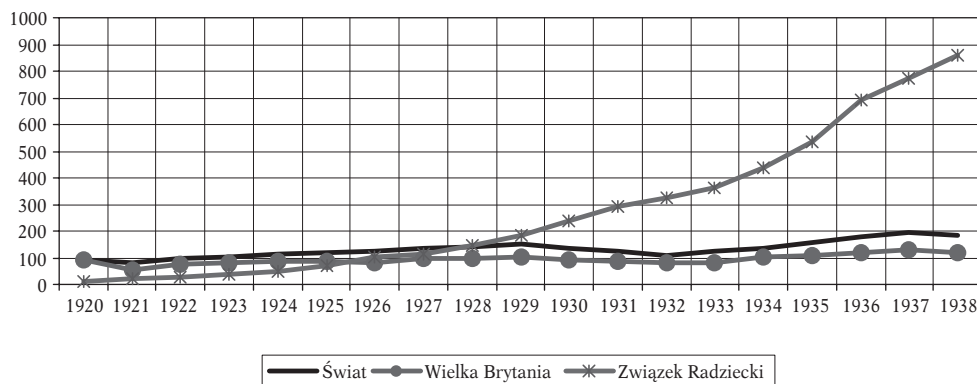
Natomiast Rosja Radziecka przeżywała do 1920 r. stały spadek produkcji przemysłowej, a jego wewnętrzną przyczyną były skutki toczony wojny domowej i polityki komunizmu wojennego. Priorytet, w znacjonalizowanych zakładach, uzyskiwała produkcja zbrojeniowa i służąca zaopatrzeniu Armii Czerwonej. Na bardzo niskim poziomie kształtowała się wytwórczość dóbr konsumpcyjnych. Dodatkowo nastąpiło załamanie produkcji rolnej, głównie pod wpływem drastycznej polityki ściągania nadwyżek ze wsi. Zwrot nastąpił w 1921 r., w ramach NEP, kiedy pod wpływem ograniczonego i przejściowego wdrożenia elementów mechanizmu rynkowego, nastąpił wzrost produkcji przemysłowej i stopniowe odradzanie się rolnictwa.

Po kilku latach prosperity w 1929 r. w gospodarce kapitalistyczną z całą siłą uderzył wielki kryzys gospodarczy. Do 1932 r. światowa produkcja przemysłowa obniżyła się o 33%, w tym w Stanach Zjednoczonych o 42%, a w Niemczech o 41%. W rolnictwie, przy stabilnej produkcji, nastąpił silny spadek cen o 64%, drastycznie zmniejszając dochody mieszkańców wsi. Handel międzynarodowy skurczył się o blisko 65% [Skodlarski, Matera, 2004, s. 176]. Pojawiły się dotkliwe problemy w sferze finansów publicznych, rynku kapitałowego i pieniężnego. Powstało wielomilionowe bezrobocie i rozszerzyła się sfera ubóstwa.

Tymczasem Związek Radziecki, z centralnie kierowaną gospodarką, przeżywał dynamiczny wzrost przemysłowy, pod wpływem decyzji politycznych, skoncentrowany w przemyśle dóbr inwestycyjnych i zbrojeniowym. Mimo zaniedbań w zakresie wytwórczości towarów konsumpcyjnych w latach 1929-1932 uzyskano ogólny przyrost wytwórczości w granicach 83% [Sołdaczuk, Misala, 2001, s. 142]. Zdecydowanie gorzej przedstawiała się sytuacja w rolnictwie, w którym na skutek niedoinwestowania i uzasadnianej ideologicznie kolektywizacji, w latach 1929-1932 notowano spadek produkcji [Kaliński, 2008, s. 151]. Mimo to nastąpił wyraźny wzrost dochodu narodowego i znikło, odczuwane w latach 20., bezrobocie.

W okresie kryzysu wpływ koniunktury świata kapitalistycznego na gospodarkę radziecką miał charakter pośredni. Wyrażał się w szerszym dostępie ZSRR, mimo głębokich różnic politycznych i państwowego monopolu handlu zagranicznego, do deficytowych dóbr inwestycyjnych. Na Wschód skierowały swoją produkcję i technologie korporacje amerykańskie i zachodnioeuropejskie, cierpiące na brak popytu na rynku kapitalistycznym. W okresie pierwszego planu pięcioletniego przywieziono do Związku Radzieckiego dwukrotnie więcej maszyn i urządzeń niż w dziesięciolecie 1918-1928 [Ciepielewski, Kostrowicka, Landau, Tomaszewski, 1985, s. 508]. Umożliwiły one nie tylko dynamiczny wzrost przemysłowy, ale także podniesienie poziomu nowoczesności produkcji. W latach kryzysu, mniej istotne były kwestie różnic ustrojowych, a rachunek ekonomiczny wygrywał z kalkulacjami politycznymi.

Wykres 1. Dynamika produkcji przemysłowej na świecie, w Wielkiej Brytanii i w Związku Radzieckim w latach 1920-1938 (1913 r. = 100)

Źródło: [Kennedy, 1994, s. 296]

Pozytywny obraz gospodarki radzieckiej, jaki tworzyły wskaźniki wzrostu przemysłowego, utrzymał się także w okresie pokryzysowym². W latach 1934-1938 produkcja przemysłowa świata kapitalistycznego wzrosła o 16%,

² Autor pomija, bardzo istotną, kwestię wiarygodności danych publikowanych w krajach komunistycznych. Jako swoje usprawiedliwienie traktuje korzystanie ze statystyk przytaczanych przez autorów zachodnich. Szerzej na ten temat zob. [Czarny, 2000, s. 35-36].

natomiast w Związku Radzieckim (lata 1933-1938) o około 150% [Skodlarski, Matera, 2004, s. 182]. Komunistyczne mocarstwo weszło do grupy najbardziej uprzemysłowionych państw świata. W 1938 r. udział ZSRR w światowej produkcji wyrobów przemysłowych sięgnął 17,6%, co dawało mu drugie miejsce za USA (28,7%), a przed Niemcami (13,2%) [Kennedy, 1994, s. 325]. Za awansem kryły się olbrzymie koszty związane z wielkim wysiłkiem całego społeczeństwa naznaczonym głodem i niewolniczą pracą oraz rabunkową eksploatacją zasobów naturalnych. Natomiast nadal zdecydowanie gorzej kształtowała się sytuacja w rolnictwie, które od 1933 r. podlegało silnym fluktuacjom i w 1939 r. miało produkcję tylko o 4% wyższą od uzyskanej w 1913 r. [Kaliński, 2008, s. 151].

Pod wpływem uprzemysłowienia dochód narodowy ZSRR zwiększał się zdecydowanie szybciej niż w przeżywających trudny okres krajach Zachodu. Jego dynamika w latach 1929-1938 ponad 5-krotnie przewyższyła rezultaty osiągnięte przez Europę Zachodnią. Szczególnie silne były różnice w stosunku do krajów w których w analizowanym okresie obserwowano spadek PKB, jak Francja czy Hiszpania [Ambrosius, Hubbard, 1989, s. 144]. Dochód na mieszkańca Związku Radzieckiego wzrósł w stosunku do 1913 r. o 44%. Poprawiła się także jego relacja do analogicznego wskaźnika w krajach zachodnich z 37 do 43% [Berend, 2006, s. 150]. Okres międzywojenny, w którym występowało tylko jedno państwo socjalistyczne, dowiódł że konsekwencją eliminacji rynku były istotne odmienności w procesie wzrostu ekonomicznego. Narzucona przez władze komunistyczne industrializacja przyniosła sukcesy produkcyjne w podporządkowanym celom politycznym przemyśle, przy istotnych niepowodzeniach w innych dziedzinach, szczególnie w rolnictwie. Oddzielne zagadnienie stanowiło dramatyczne położenie szerokich rzesz społeczeństwa, które ponosiły koszt niespotykanego dotąd eksperymentu gospodarczego. System centralnego kierowania, w warunkach silnych tendencji autarkicznych i skali rynku wewnętrznego, skutecznie izolował gospodarkę przed wpływami koniunktury światowej. W państwach kapitalistycznych, nękanych kryzysami, wzrost gospodarczy okazał się zdecydowanie niższy, jednak cechowała go większa harmonia prowadząca do istotnego postępu cywilizacyjnego.

Okres II wojny światowej, a także lata bezpośrednio po jej zakończeniu, uniemożliwiają śledzenie wpływu koniunktury w krajach kapitalistycznych na gospodarkę centralnie kierowaną. Tymczasem miały miejsce istotne zmiany polityczne, których szczególnym wyrazem było narzucenie przez Związek Radziecki ustroju politycznego i ekonomicznego wielu krajom Europy Środkowej i Wschodniej. Zdecydowanie rozszerzył się obszar funkcjonowania gospodarki centralnie kierowanej, który przyjął wzorzec wzrostu realizowany dotychczas tylko w Związku Radzieckim. Ze względów politycznych ograniczono stosunki gospodarcze z Zachodem, czego dobitnym przykładem było odrzucenie Planu Marshalla, i dążono do uzyskania samowystarczalności w ramach powstałego bloku radzieckiego. Szczególnie podkreślano potrzebę uniezależnienia się od importu maszyn i urządzeń przemysłowych. Celowi temu służyć miała powołana w 1949 r. Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, które jednak przez następane

dziesięć lat pozostawała tworem martwym, a kierowanie i koordynacja gospodarki bloku radzieckiego należały do Moskwy [Sołdaczuk, Misala, 2001, s. 253]. Do 1950 r. generalnie zarówno w Europie Wschodniej, jak i Zachodniej nastąpiła odbudowa potencjału ekonomicznego, który ucierpiał w latach wojny. Kraje podporządkowane Kremlowi przystąpiły do forsownego uprzemysłowienia, na co wpływ miał nie tylko przykład Związku Radzieckiego, ale także nasilająca się „zimna wojna”. W inwestycjach preferowano przemysł ciężki i zbrojeniowy. Ekstensywny sposób gospodarowania pozwalał na uzyskiwanie wysokich wskaźników wzrostu, ale jednocześnie prowadził do powstania licznych dysproporcji w gospodarce, a przede wszystkim hamował wzrost stopy życiowej ludności. W konsekwencji już w połowie lat 50. wystąpiły liczne ogniska niezadowolenia społecznego, których szczególnym wyrazem były wydarzenia 1956 r. w Polsce i na Węgrzech.

Po śmierci w 1953 r. Józefa Stalina, w Związku Radzieckim, a za jego przykładem także w innych państwach bloku, obniżono tempo inwestowania i skierowano więcej środków do przemysłu dóbr konsumpcyjnych i rolnictwa. Dokonano konwersji części przemysłu zbrojeniowego na produkcję artykułów rynkowych. Niektóre państwa, jak Polska, ożywiły kontakty z Zachodem. Podjęto także ograniczone próby reformy gospodarki centralnie kierowanej [Aldcroft, 1981, s. 223]. Krótkotrwałe zmiany w polityce gospodarczej, które zahamowały forsowną industrializację i umożliwiły pewien wzrost stopy życiowej ludności, zostały odrzucone pod koniec lat 50. Inicjatywa, podobnie jak w poprzednich latach, należała do Związku Radzieckiego, który rzucił wyzwanie rywalizacji z krajami kapitalistycznymi. Władze na Kremlu były motywowane początkowymi sukcesami w produkcji rakiet dalekiego zasięgu, wykorzystywanych w podboju kosmosu, i broni atomowej. Koncentracja wysiłku Związku Radzieckiego na rozwoju nowoczesnych technologii, głównie o przeznaczeniu militarnym, skłoniła go do wyznaczenia zadań dla pozostałych państw bloku. Wykorzystano w tym celu reanimowaną RWPG, która stworzyła system podziału zadań, kooperacji i specjalizacji, funkcjonujący w oparciu o system cen i rozliczeń oderwanych od rynku światowego. Kontynuowano także politykę autarkii w ramach bloku radzieckiego [Kaliński, 2008, s. 294].

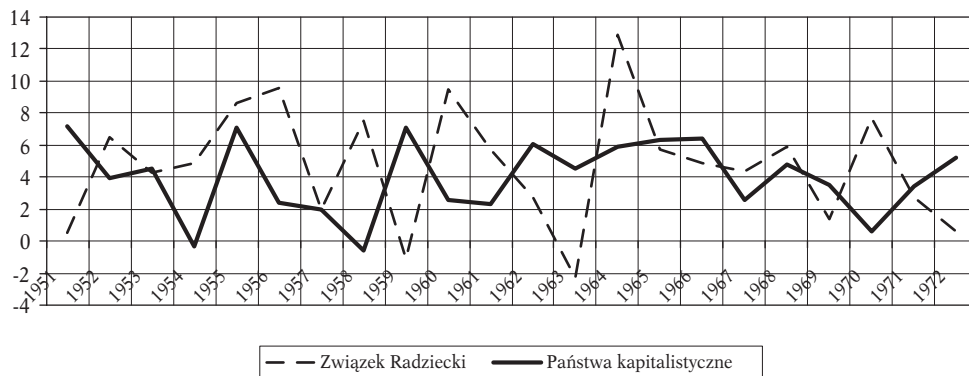
Napięte stosunki polityczne między Wschodem a Zachodem w latach 50. i zamykanie się państw bloku radzieckiego na współpracę z krajami kapitalistycznymi ograniczały wzajemne kontakty gospodarcze. Również w latach 60. podjęcie wielu inwestycji surowcowych i paliwowych na potrzeby RWPG oraz współpracy przemysłowej krajów bloku radzieckiego negatywnie wpływało na relacje gospodarcze Wschód-Zachód. Udział rozwiniętych państw kapitalistycznych w eksporcie krajów objętych gospodarką planową zmniejszył się z 26% w 1950 r. do 18% w 1962 r. Jednocześnie wewnętrzna wymiana tej drugiej grupy sięgnęła 67% [World Economic..., 1964, s. 10]. Tendencja do względnego ograniczania wymiany z krajami kapitalistycznymi na rzecz państw RWPG utrzymała się do końca dekady lat 60.

Kraje kapitalistyczne w połowie XX w. weszły w okres ponad dwudziestoletniego wzrostu, przerywanego krótkimi recesjami. Na „złotą erę” lat 1950-1973

złożyło się wiele czynników, z których po stronie gospodarczej na wyróżnienie zasługują silne elementy interwencjonizmu państwowego, przy powszechnej akceptacji gospodarki rynkowej, postęp rewolucji naukowo-technicznej, pomoc i napływ kapitału amerykańskiego do Europy i Japonii, liberalizacja handlu międzynarodowego oraz zapoczątkowanie procesów integracyjnych w Europie Zachodniej. Warto także podkreślić korzystne społeczne uwarunkowania wzrostu związane z rozwojem kapitału ludzkiego i instytucji [Toniolo, 1998, s. 255]. Wprawdzie po 1950 r. nastąpił pewien wzrost eksportu rozwiniętych państw kapitalistycznych do państw socjalistycznych, jednak w 1962 r. stanowił on tylko 6% całego ich wywozu [World Economic..., 1964, s. 10].

Niski poziom wymiany towarowej, połączony z brakiem przepływu kapitałów i ograniczonym poziomem stosunków finansowych decydowały o silnej izolacji gospodarki centralnie planowanej od rynkowej. Zachodzące w gospodarce światowej procesy koniunkturalne nie znajdowały odbicia w państwach socjalistycznych. Dowodzi tego porównanie dynamiki PKB Związku Radzieckiego i państw kapitalistycznych w latach 1951-1972. W tym okresie bardzo rzadko nakładały się tendencje zmian w gospodarce. Natomiast wyraźne były znacznie silniejsze amplitudy wahań PKB w Związku Radzieckim, mimo funkcjonowania systemu planowania.

Wykres 2. Dynamika PKB w Związku Radzieckim i państwach kapitalistycznych w latach 1951-1972 (w procentach)

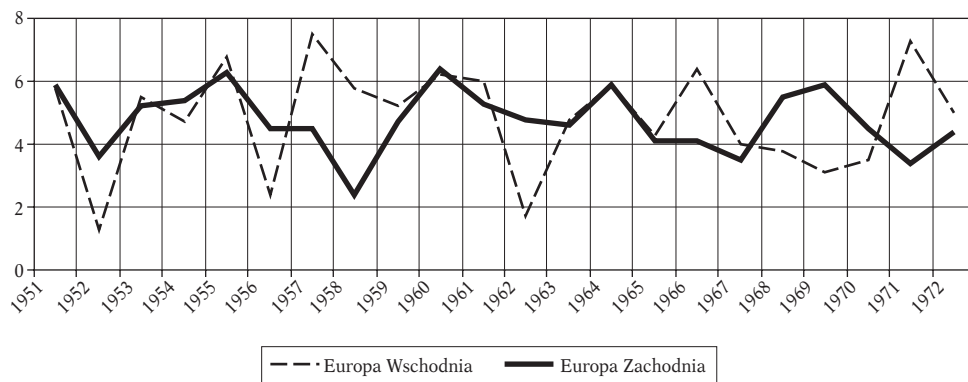

Źródło: [Madison, 2001, s. 332]

Podobne tendencje, z nieco mniejszą siłą, ujawniały się w toku analizy dynamiki PKB Europy Wschodniej i Europy Zachodniej (zob. wykres nr 3).

Zwrócić należy także uwagę na zjawisko wysokiego wzrostu gospodarczego w państwach o ustrojach autorytarnych. W latach 1950-1973 PKB na mieszkańca Europy Zachodniej rosło corocznie o 4,1%, zaś w rządzonych przez partie faszystowskie Hiszpanii o 5%, a w Portugalii o 5,5%. W podporządkowanych komunistom państwach Europy Wschodniej notowano wzrost na poziomie 3,5%, co oznaczało pogłębianie się niekorzystnych dla nich różnic w potencjale gospodarczym i warunkach bytowych ludności [Toniolo, 1998, s. 256].

Wykres 3. Dynamika PKB w Europie Wschodniej i Zachodniej w latach 1951-1975 (w procentach)

Źródło: [Madison, 2001, s. 332]

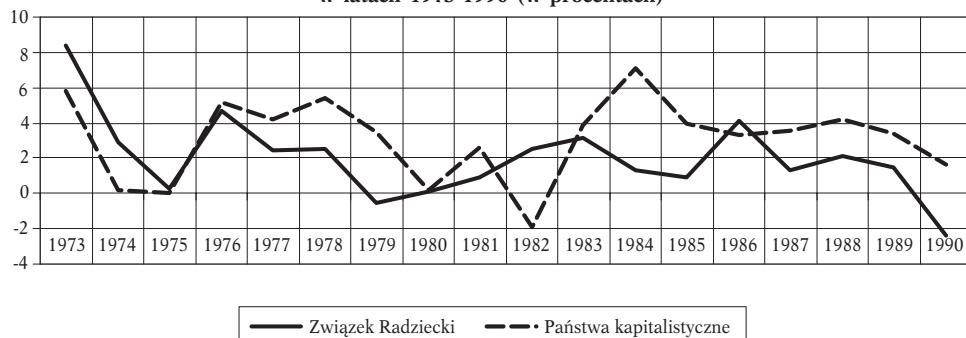
Kryzys energetyczny 1973 r. i upadek systemu walutowego z Bretton Woods, wywarły silny wpływ na koniunkturę w świecie kapitalistycznym. Przeciętny roczny przyrost PKB w krajach rozwiniętych obniżał się z 5% w latach 60. do 3,5% w latach 70. [Development..., 2004, s. 53]. Negatywne trendy, pod wpływem kolejnych kryzysów naftowych, utrzymały się z krótkimi przerwami, do końca lat 80. Tym razem koniunktura w gospodarce państw kapitalistycznych zaczęła silnie oddziaływać na sytuację państw socjalistycznych. Miało to związek z ożywieniem kontaktów handlowych między Wschodem a Zachodem, na tle przygotowań i pozytywnych wyników Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy Europejskiej [Kukułka, 1995, s. 217 i nast.]. W warunkach kryzysu energetycznego Związek Radziecki stał się ważnym eksporterem ropy naftowej i gazu do państw zachodnich. Wywożono także duże ilości drewna i wyrobów chemicznych. Z mniejszym powodzeniem realizowano eksport przetworzonych produktów przemysłowych ze względu na ich nienowoczesność i niską jakość. Z państw kapitalistycznych sprowadzano zboże i wyroby przemysłowe, szczególnie rury potrzebne przy budowie ropociągów i gazociągów, umożliwiających eksport surowców energetycznych. W latach 70. radziecki eksport do krajów kapitalistycznych rósł średnio rocznie o 3,8%, zaś import aż o 11,5%. Analogiczne trendy wystąpiły w przypadku innych państw bloku radzieckiego posiadających surowce, np. Polska zwiększyła wywóz na Zachód węgla koksującego, siarki i miedzi. Natomiast import obejmował maszyny i urządzenia służące modernizacji przemysłu, licencje i coraz częściej kupowane artykuły konsumpcyjne. Wywóz z Polski na Zachód rósł w tempie 5,5% rocznie, zaś import – 10,9%. W konsekwencji między 1970 a 1980 r. wywóz bloku radzieckiego do państw kapitalistycznych wzrósł z 24,6% do 28,4% całego ich eksportu [Madison, 2001, s. 362], [World Economic..., 1991, s. 131]. Ujemny bilans handlowy pokrywano zachodnimi kredytami, które stały się łatwo dostępne dzięki osłabieniu „zimnej wojny” i pojawieniu się petrodolarów.

W latach 80., nastąpiło ponowne pogorszenie stosunków Wschód-Zachód, związane z radziecką inwazją w Afganistanie i wprowadzeniem stanu wojennego

w Polsce. Pod wpływem sankcji Zachodu i trudności gospodarczych w bloku radzieckim doszło do ograniczenia kontaktów handlowych. W latach 1981-1985 odnotowano średnio roczny spadek polskiego eksportu do krajów kapitalistycznych o 1,3%, zaś importu aż o 7,2%. Udział Zachodu w ogólnym eksporcie krajów bloku radzieckiego obniżył się do 24% [World Economic..., 1993, s. 220], [World Economic..., 1991, s. 131]. Dopiero w końcu dekady wzrosły obroty towarowe, co związane było z likwidacją sankcji i reformami w bloku radzieckim, liberalizującymi system gospodarki centralnie kierowanej. W 1990 r. kraje demontowanego bloku radzieckiego skierowały do krajów kapitalistycznych 38,3% swojego eksportu [World Economic..., 1993, s. 220].

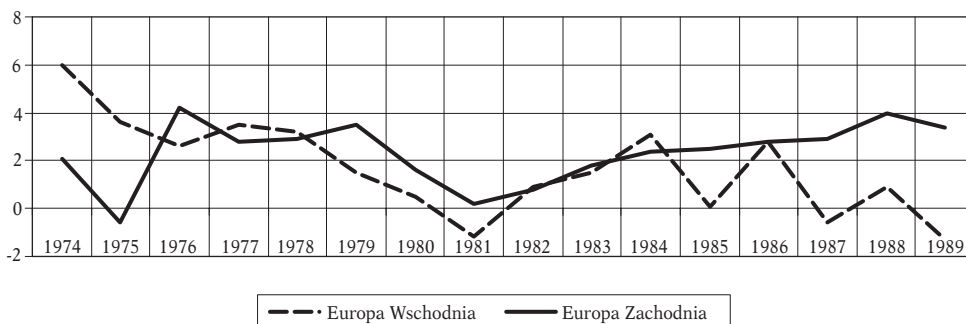
Szersze otwarcie w latach 70. gospodarek bloku radzieckiego na współpracę handlową i kapitałową z Zachodem zaowocowały wyraźną zbieżnością koniunktury gospodarczej. W przypadku świata kapitalistycznego i Związku Radzieckiego wyraźne analogie zauważalne były w latach 1973-1979 i 1987-1990. Niewątpliwym wpływ miały pierwszy i drugi kryzys energetyczny oraz spadająca pod wpływem wewnętrznych trudności dynamika gospodarki radzieckiej.

Wykres 4. Dynamika PKB w Związku Radzieckim i państwach kapitalistycznych w latach 1973-1990 (w procentach)

Źródło: [Madison, 2001, s. 332]

Wykres 5. Dynamika PKB w Europie Wschodniej i Zachodniej w latach 1974-1989 (w procentach)

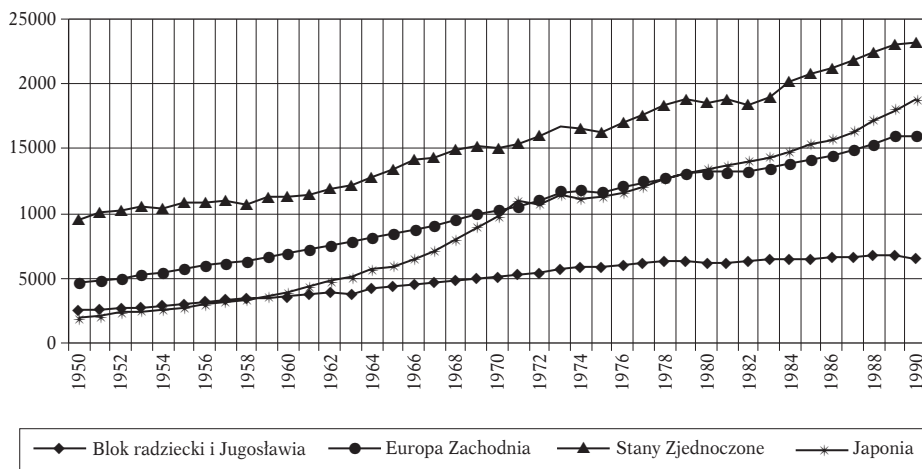
Źródło: [Madison, 2001, s. 332]

Na kontynencie europejskim silna korelacja dynamiki PKB w państwach kapitalistycznych i socjalistycznych utrzymała się do 1984 r. W następnych latach tendencji wzrostowej w krajach kapitalistycznych towarzyszyły silne wahania i zdecydowany spadek PKB w państwach bloku radzieckiego.

Podobne tendencje przebiegu koniunktury nie oznaczały analogicznych wyników w dziedzinie wzrostu. W dekadzie lat 70. w państwach o gospodarce centralnie kierowanej był on wyższy i średnio rocznie wyniósł 5,2%, podczas gdy w rozwiniętych krajach kapitalistycznych tylko 3,1%. Utrzymująca się izolacja bloku radzieckiego od gospodarki światowej, możliwość korzystania z własnych źródeł energetycznych i kredytów zachodnich sprawiły, że skutki kryzysu naftowego pojawiły się z opóźnieniem. Od połowy lat 80. zaznaczył się wyraźny trend spadkowy w gospodarce centralnie kierowanej, a w całej dekadzie średnio roczny wzrost PKB obniżył się do 2,5%. Odbiegał w dół od średniego dla świata (2,9%), krajów rozwijających się (3,2%) i rozwiniętych państw kapitalistycznych (2,6%) [World Economic..., 1990, s. 3]. O niskim poziomie PKB zadecydowała jego bezwzględny spadek w Europie Środkowej w 1989 r., a w następnym roku także w Związku Radzieckim. Kryzys końca lat 80. stanowił kulminację narastających od 1979 r., negatywnych zjawisk w gospodarce bloku radzieckiego. Ich wyrazem był rosnący rozdział między tempem wzrostu PKB w krajach kapitalistycznych i socjalistycznych (zob. wykres nr 6).

Wykres 6. PKB na mieszkańca w krajach kapitalistycznych i socjalistycznych w latach 1950-1990 (w umownych dolarach z 1990 r.)

Źródło: [Madison, 2001, s. 206 i 278]

Częściowe otwarcie gospodarki bloku radzieckiego na współpracę handlową i finansową z Zachodem w latach 70. doprowadziło do okresowej konwergencji kapitalistycznego cyklu koniunkturalnego i zmiennego wzrostu w gospodarce centralnie kierowanej. Nastąpiło to w bardzo złym momencie, umożliwiając przeniesienie do krajów bloku radzieckiego konsekwencji dwóch kryzysów

energetycznych i towarzyszącej im stagflacji. Negatywne zjawiska w gospodarce światowej, które początkowo silnie dotknęły kraje wysoko rozwinięte gospodarczo, dla bloku radzieckiego okazały się zabójcze.

Odpowiedzią świata kapitalistycznego na kryzysy energetyczne i załamanie systemu walutowego z Bretton Woods w obszarze teorii ekonomii i polityki gospodarczej był monetaryzm, a w gospodarce realnej wdrażanie energo- i surowcowo-oszczędnych technologii, stanowiących efekt osiągnięć rewolucji naukowo-technicznej. Pozwoliło to nie tylko na przewyżczenie skutków kryzysu, ale przede wszystkim na modernizację oraz podniesienie poziomu efektywności i konkurencyjności gospodarki rynkowej. W bloku radzieckim, który od dawna cierpiał na niską efektywność gospodarowania, nie podjęto zasadniczych zmian systemowych i strukturalnych. Spodziewano się pozytywnych efektów makroekonomicznych z zaciągania zachodnich kredytów i transferu nowoczesnej technologii. Tymczasem, po kilku latach względnej prosperity, rosnące zadłużenie zagraniczne, powodowane niedostatecznymi zdolnościami eksportowymi, i dalszy spadek efektywności centralnie kierowanej gospodarki doprowadziły do załamania. Towarzyszące regresowi w gospodarce pogarszanie się warunków bytowych ludności i narastanie niezadowolenia społecznego, stało się podstawą tzw. jesieni narodów 1989 r., która doprowadziła do odrzucenia komunistycznego systemu politycznego i ekonomicznego.

Bibliografia

- Aldcroft D.H., [1981], *The european economy 1914-1980*, London, Groom Helm.
- Ambrosius G., Hubbard W.H., [1989], *A social and economic history of twentieth – century Europe*, Cambridge, HUP.
- Berend I.T., [2006], *An economic history of twentieth-century Europe*, Cambridge, CUP.
- Borowicz S., [1999], *Wahania cykliczne w gospodarce*, Gdańsk, UG.
- Ciepielewski J., Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., [1985], *Dzieje gospodarcze świata do roku 1980*, Warszawa, PWE.
- Czarny B., [2000], *Wzrost gospodarczy*, „Bank i Kredyt”, nr 11.
- Development and Globalization; Facts and Figures*, [2004], New York and Geneva 2004, UNCTAD.
- Kaliński J., [2008], *Historia gospodarcza XIX i XX wieku*, Warszawa, PWE.
- Kennedy P., [1994], *Mocarstwa świata. Narodziny, rozkwit, upadek*, Warszawa, KiW.
- Kornai J., [1986], *Wzrost, niedobór, efektywność*, Warszawa, PWN.
- Kukułka J., [1995], *Historia współczesna stosunków międzynarodowych*, Warszawa, Scholar.
- Madison A., [2001], *The World Economy. A Millennial Perspective*, Paris, OECD.
- Mała Encyklopedia Ekonomiczna*, [1974], Warszawa, PWE.
- Mały Rocznik Statystyczny 1939*, [1939], Warszawa, GUS, s. 163.
- Skodlarski J., Matera R., [2004], *Gospodarka światowa. Geneza i rozwój*, Warszawa, WN PWN.
- Soldaczuk J., Misala J., [2001], *Historia handlu międzynarodowego*, Warszawa, PWE.
- Toniolo G., [1998], *Europe's golden age, 1950-1973; speculations from a long-run perspective*, „Economic History Review”, nr 2.
- World Economic Survey 1963*, [1964], *I. Trade and Development: Trends, Needs and Policies*, New York 1964, UN.

World Economic Survey 1990, [1990], *Current Trends and Policies in the World Economy*, New York 1990, UN.

World Economic Survey 1991, [1991], *Current Trends and Policies in the World Economy*, New York 1991, UN.

World Economic Survey 1993, [1993], *Current Trends and Policies in the World Economy*, New York 1993, UN.

THE CENTRALLY PLANNED ECONOMY AND GLOBAL BUSINESS CYCLES

Summary

The demise of central planning in the former East bloc is a frequent topic of economic and political analyses. Kaliński's article describes changes in the centrally planned economies of former Soviet satellite states in the context of market trends in capitalist economies. The analysis covers a period from the emergence of the Soviet Union until its breakup. The statistical analysis is accompanied by a discussion of the political and social environment of the time. The author notes that, in the initial period, there was no link between global business cycles and economic growth in the Soviet Union and other Soviet bloc countries. This was due to major political and economic differences and the far-reaching isolation of the region's centrally planned economies, especially during the Cold War period. The partial opening of Central and Eastern Europe to commercial and financial cooperation with the West in the 1970s led a convergence between the capitalist and centrally planned systems. Negative trends in the global economy, including energy crises and growing indebtedness, had a strong impact on what happened in the Soviet bloc. This situation, coupled with the inefficiency and poor competitiveness of the centrally planned economy and its inability to meet consumer demand, became a significant factor behind the collapse of the system across Central and Eastern Europe, the author concludes.

Keywords: global economy, business cycles, central planning, Central and Eastern Europe, East-West relations, convergence